

Софія Предка

Греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 20–30-х роках XX ст.

Sofia Predka

Greek Catholic parish clergy in Galicia in the 20–30-iesh years of XX c.

The main stages of the formation and directions of activities of the Greek Catholic parish clergy in Galicia of the interwar period are displayed. On the basis of involved personal sources is shown how general tendencies relate to the individual experience. It is alleged that, the Greek Catholic clergy remained an influential social group that combined religious and public activities, looked for answers to difficult political and social challenges. The organization of everyday life pastors faced with the usual human and family problems, but solving them each time had to consider staying in the focus of the community.

Keywords: Greek Catholic Church, Eastern Galicia, parish clergy

Відображено основні етапи формування та напрями діяльності греко-католицького парафіяльного духовенства в Галичині міжвоєнного періоду. На підставі залучених особових джерел показано, як загальні тенденції співвідносилися з індивідуальними досвідами. Стверджується, що греко-католицьке духовенство залишалося впливовою суспільною групою, яка поєднувала релігійну та громадську діяльність, шукала відповіді на складні політичні і соціальні виклики. В організації повсякдення парохі стикалися зі звичайними людськими й сімейними проблемами, однак при їх розв'язанні щоразу мусили враховувати перебування у фокусі уваги громади.

Ключові слова: Греко-католицька церква, Східна Галичина, парафіяльне духовенство

У період між двома світовими війнами Греко-католицька церква в Галичині постала перед викликами нових ідеологій та політичних реалій, а духовенство опинилося перед вибором: дотримуватися звичних практик чи спробувати змінюватися разом з часом та відповідати новим реаліям, певною мірою навіть переосмислити своє місце в житті суспільства. Метою даного дослідження є реконструювати основні етапи формування та праці греко-католицького священика в Галичині у 1920–1930-х роках на базі, головним чином, особових джерел, які відображають суб'єктивне сприймання парафіяльними священиками та віруючими тогочасних релігійних практик. Такий підхід дозволяє ввести в науковий обіг нові матеріали та показати повсякдення греко-католицьких парохів на підставі індивідуальних оцінок і спостережень.

Більшість досліджень греко-католицького парафіяльного духовенства в Галичині зосереджені на періоді другої половини XIX – початку XX ст. Так, у працях Н. Колб¹ проаналізовано численні характеристики греко-католицького

парафіяльного духовенства як окремої соціальної групи, визначено категорії священників, процедури отримання парафії, основні напрями діяльності, матеріальне забезпечення та окремі аспекти повсякденного життя. На розвитку духовної освіти зосередив увагу Ярослав Глистюк², який проаналізував діяльність духовних семінарій у Львові та Перемишлі. Андрій Заярнюк³ дослідив процеси становлення духовенства після закінчення навчання та його подальшу роботу на парафіях. Ці наукові розвідки становлять основу для розуміння причин та особливостей тих змін, що відбулися в житті священства у міжвоєнний період. Окремі сюжети з історії ГКЦ міжвоєнного часу представлені в працях І. Пилипіва⁴, В. Марчука⁵, М. Москалюка⁶ та В. Перевезія⁷.

Джерельну основу статті становлять мемуари Л. Купчик⁸, О. Пристая⁹, В. Сеньківського¹⁰, І. Цапа¹¹, В. Тарнавського¹², С. Шухевича¹³ та Ю. Прощюка¹⁴, матеріали 201 фонду (Греко-католицька митрополича консисторія) Центрального державного історичного архіву України у м. Львові та відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника.

Згідно з переписом 1921 р. греко-католики становили більшість у трьох східногалицьких воєводствах: у Станіславівському – 74,28 %, у Тернопільському – 59,28 %, у Львівському – 54,3 % від загальної кількості віруючих¹⁵. Уже через 10 років віросповідна статистика воєводств, згідно з польським адміністративним переписом 1931 року, мала наступний вигляд: у Станіславівському воєводстві – 72,9%, у Тернопільському – 54,5%, у Львівському – 41,7%¹⁶. За даними цього ж року серед українців нараховувалося 2 млн. 855 тис. греко-католиків (60 %), 1 млн. 840 тис. православних (39 %), 26 тис. римо-католиків, 7 тис. євангелістів, 26 тис. представників інших віросповідань¹⁷. Аналізуючи ці показники, спостерігаємо деяке скорочення чисельності греко-католиків, що пояснювалося зміною віросповідання та, звісно, природними факторами, пов'язаними з високою смертністю населення.

Двадцятилітнє перебування у складі Польської держави характеризувалося зростанням кількості парафій у Львівській та Станіславівській архієпархіях: із 1106 та 415 у 1918 р. до 1267 та 425 у 1939 р. відповідно. Натомість у Перемиській архієпархії з 687 залишилися 577 парафій. Однак, ця ситуація пояснюється відокремленням від неї дев'яти деканатів, що сумарно налічували 111 парафій та 127 тис. вірних, з яких згодом було створено окрему Апостольську адміністрацію Лемківщини¹⁸. Кожна з єпархій поділялася на деканати, що об'єднували від 18 до 25 парафій. У 1925 р. Львівська¹⁹ та Перемиська²⁰ архієпархії поділялися на 54 деканати кожна, а Станіславівська²¹ – на 20. Деканальні уряди являли собою проміжну ланку управлінської структури ГКЦ. Їх членів – отців-деканів, призначав єпископ-ординарій із числа найбільш

авторитетних священників, що входили до деканальних урядів. Сюди ж, за призначенням ієрарха, входили один або два віце-декани. До їх компетенції належав нагляд за роботою духовенства, призначенням парохів та контроль за виконанням рішень Соборів.

На рівні парафій існувало три категорії священників: парохі, які очолювали парафії, сотрудники як їх помічники і завідателі, що тимчасово виконували священницькі функції до призначення постійного пароха. У міжвоєнний період було продовжено традицію скликання деканальних соборчиків духовенства, найчастіше з нагоди великих церковних свят. На них обговорювали актуальні проблеми релігійного життя, зачитували реферати, що стосувалися найбільш значущих суспільних проблем, та оголошували розпорядження єпископів. Продовжило діяти у 20–30-х роках і право патронату. Відповідно до нього, місцевий дідич – поміщик міг обирати парохом одного з трьох претендентів, яких йому подавала Єпископська консисторія, опираючись на заявки місцевого духовенства²².

Ключову роль у діяльності будь-якої парафії займав священник. Від його особистості, загального налаштування, певних якостей, досвіду і вміння налагодити співпрацю з мирянами залежало не тільки релігійне життя громади, а й вирішення громадських і політичних проблем. Парох та його родина завжди були на очах у всіх, їх стиль життя і поведінку наслідували та при найменших підставах гостро критикували. Особи, які обирали дорогу священства, проходили довгий шлях від усвідомлення свого покликання до безпосереднього початку служіння.

Формування особистості пароха та його майбутнє професійне становлення традиційно розпочиналося з родини. Саме сімейне середовище найчастіше відігравало ключову роль у тому, що юнак вибирав дорогу священства. Цей шлях, як правило, був близьким для вихідців із родин духовенства, хоча інколи траплялися й винятки. Якщо про майбутнього отця Р. Лиска говорили, що з раннього віку він відчував себе «обраним» для служіння²³, то О. Пристай став священником під впливом негативного досвіду спілкування з батьками. У майбутній діяльності він шукав внутрішніх сил для того, щоб пробачити їм байдужість та не надто уважне ставлення до його життя в ранньому віці²⁴. Схожим був шлях Й. Кладочного, який, попри відсутність релігійного виховання в дитинстві, коли матір ще юного хлопця, перебуваючи з ним у храмі, від нудьги читала художні книги, знаходив розраду у місцевому монастирі²⁵. Досить традиційним виглядає досвід В. Тимчишина, що обрав навчання в семінарії під впливом релігійного виховання батька, активного жертводавця і громадського діяча, члена Братства тверезості²⁶.

У виборі богослов'я як напрямку вищої освіти чималу роль відігравали також матеріальні можливості родини. Вивчення теології у Львові, порівняно з іншими професіями, було дешевшим. Окрім того, частою була практика видачі стипендій семінаристам з особистого фонду Митрополита Андрея²⁷. Від вступників до семінарії вимагали «охоти і внутрішнього поклику»²⁸, наявність метрики про хрещення та миропомазання і свідоцтва про завершення середньої освіти (матуру). Однак, батьки майбутніх кандидатів у парохі, зі свого боку, також докладали певних зусиль, щоби син став питомцем Семінарії, адже, окрім іспитів, не останню роль відігравала практика особистих домовленостей про зарахування до лав студентів. Для отримання протекції велося листування з керівництвом навчального закладу. Такі свідчення знаходимо в Ю. Процюка, який особисто писав тодішньому ректорові, прохаючи допомогти хлопцеві зі вступом²⁹. Ще однією можливістю бути зарахованим називали практики особистих прийомів у вищого керівництва навчальних закладів, коли ректор міг одноосібно вирішити, чи приймати кандидата на навчання. Максимальними вимогами, що ставилися перед останнім, був переклад тексту грецькою мовою та прохання заспівати будь-яку релігійну пісню³⁰.

Навчання у семінарії тривало 5 років, наголос робили на вихованні християнських чеснот, дотриманні встановлених норм щоденної поведінки³¹. Не залишалася поза увагою й наукова робота. Рівень досліджень був досить високим, кожних три роки під патронатом Й. Сліпого видавали своєрідний звіт про роботу, проведену у Богословській академії, де містилася інформація про наукові розвідки питомців з філософії, теології, догматики та церковної історії³². Окремим пунктом були представлені праці, присвячені висвітленню розвитку монастирів та церков у Галичині³³.

Офіційно повсякденне життя майбутніх священиків суворо регламентувалося³⁴. Статут семінарії був досить строгим, однак на практиці ситуація кардинально відрізнялася. Про те, як інколи без дозволу втівав у місто, курич та навіть дозволяв собі випити горілки, згадував В. Величковський³⁵. Схожі відомості знаходимо у спогадах Ю. Процюка, який свою кімнату у семінарії називав «питательним пунктом», де він з однокурсниками любив «покурити та побалакати»³⁶. Матеріальні умови проживання вихованців семінарії були достойними, особливо порівняно з загальним рівнем побуту населення міжвоєнного періоду. «Я дістав свою чудову кімнату, де маю своє ліжко на пружинах, крісла чудові. Взагалі урядування в семінарії надзвичайно багате³⁷ [...] запровадили центральне опалення, це розкіш»³⁸, – писав Ю. Процюк. Однак, швидко пристосуватися до нових умов вдавалося далеко не всім. Проживання в кімнаті з кількома людьми,

необхідність прокидатись о 6 год. ранку стали справжньою каторгою для В. Сеньківського³⁹.

До початку Першої світової війни кандидати на отримання духовного сану навчалися на теологічному факультеті Львівського університету. Через зміни політичних реалій постали проблеми із подальшим співіснуванням із польською владою. До вирішення проблем із навчальним закладом долучився Митрополит Андрей Шептицький, який у 1929 р. заснував Богословську академію, що цілком перейняла на себе роль виховної інституції майбутнього священства Галичини⁴⁰. Перший ректор нового навчального закладу о. Йосип Сліпий зазначав, що вважає Богословську академію тим символом, котрий зможе об'єднати народ, який у нестабільних політичних умовах потребував консолідації духовних сил⁴¹.

Після завершення навчання перед претендентами на священство поставали дві взаємно пов'язані проблеми – вибір майбутньої дружини та отримання парафії. Більшість майбутніх душпастирів відмовлялися від celibату, тому питання пошуку дружини цікавили їх уже з перших курсів навчання. До вибору кандидаток ставилися досить прискіпливо, особливо це стосувалося національної приналежності. «Бархат очей, рученята, моя янтар, одинокое щастя»⁴², – саме так писав про свою кохану Марусю майбутній священник Ю. Процюк, допоки не дізнався про те, що вона вирішила працювати в російському театрі та її родина не походила з українців: «мала ти вартість лише тоді, коли тісно була зв'язана з українцями [...] тоді тільки була здоровим овочем»⁴³. Наступною кандидаткою була Аня, згодом – Леся, яка стала «перешкодою в духовному поступі», та Галя, «дівчина, гідна великої любові». Остання відома нам згадка стосується Стефи, але її польське походження стало перешкодою одруження. Підсумовуючи власний досвід та виправдовуючи свої любовні пригоди, Ю. Процюк писав, що доля приведе його до особливої людини, до зустрічі з якою просто треба готуватися⁴⁴.

Складною проблемою було отримання парафії. Серед претендентів відбувався конкурс, а комісія Консistorії обирала необхідного кандидата⁴⁵. Від місця служіння залежало майбутнє фінансове становище священника, тому до вибору парафії ставилися дуже прискіпливо. Зі спогадів о. Ф. Тарнавського дізнаємося, як у с. Підлисса, що вважалося досить заможним, парафію «притримували» для потрібної людини після смерті попереднього священника. Батьки тоді ще семінариста, а потім священника с. Підлисса кілька разів особисто їздили до С. Сембратовича, щоби він посприяв влаштуванню сина на потрібне місце⁴⁶.

Облаштування священника на парафії було досить складним і затяжним процесом. Ставши сотрудником, він мав проходити багато випробовувань,

починаючи від пошуку житла й закінчуючи налагодженням стосунків із місцевим парохом. Суперечки через поділ парафіяльного дому, доходів та роботи у школі були традиційними елементами релігійного життя в селах. «Міг серед чужих людей загинути від голоду та холоду», – писав про перші місяці свого перебування на новій парафії Ю. Процюк. Консисторію просили допомогти «вивести бідне духовенство з нужденного положення»⁴⁷, а преса в гучних статтях із заголовками «Болюче питання» інформувала, що наявні джерела доходів з полів та пожертв парафіян є просто «химерними»⁴⁸. Матеріальне становище духовенства ускладнювалося через велику кількість дітей у родинах та через те, що дружини священників не працювали. Була поширена приказка: «За попом дзвонять, а попадую з хати гонять»⁴⁹, тому чоловіки, купуючи житло, часто оформлювали документи на своїх дружин. Для підтримки їмостей також було утворено «Посмертний фонд»⁵⁰. Передбачалося, що кожен священник подаватиме своєрідну декларацію своїх доходів, яка стане підставою для вирахувань з цієї суми у фонд. Однак така пропозиція не отримала підтримки серед духовенства, мало того, викликала небачене обурення і листи до Митрополичої Консисторії зі скаргами⁵¹. Громадська діяльність священників викликала повагу. Зокрема, В. Пласконіс писав, що «у селі є дві людини, які можуть зробити багато – вчитель та парох». Автор досить позитивно оцінював матеріальний статус духовенства, особливо порівняно з дяками. Згадуючи дяка Е. Луцького, він говорив, що «священик жив, як дідичі, а дяк, допомагаючи священникові при хрестинах, шлюбах, відправах, гірко бідував з родиною»⁵².

Побут священників, з розповідей жителів Галичини міжвоєнного часу, був досить добре облаштований. У будинках вже було радіо, кишенькові годинники, кімнати були омебльовані, стіни прикрашали картини. Селяни ставилися до них з великою повагою, подекуди парохі мали вдома слуг та кухарок. Окреме місце в селах займали їмості, яким так само, як священникам, при зустрічі цілували руку, що було виявом пошани⁵³. Дуже прискіпливо ставилися до їх зовнішнього вигляду: «Їмось мала підстрижене волосся, одягала капелюшок, а не хустку. Носила різні спідниці, плаття, хутро», а доньки священників «одягались у міщанський одяг: плащ, плаття, светр, вже мали завивки, вони ходили до перукаря. Хустин вони не носили, а тільки беретки; їмось носила одяг переважно чорного кольору»⁵⁴. Не менше слідкували і за поведінкою дружини священника в селі. У листах до І. Глинського Л. Абрисовський дуже обурювався, що дружина о. Слюзаря, який приїхав на парафіяльний празник, «зовсім не показалася в церкві»⁵⁵.

У листах до Митрополичої консисторії з парафій збереглося чимало прохань залишити чи замінити місцевого священника. Можна навести приклад

жителів с. Побужани, які зверталися із проханням «оставити нам вельми Дорогого і Поважного о. Юрія Ванчицького на становищі нашого душпастира». Робота цього священика була дуже високо оцінена, адже він доклався до формування «Марійської дружини», «Товариства доброї смерті», а його проповіді «пронизані глибокою любов'ю до Вітчизни, розбуджують і підносять національну свідомість». Подібні твердження знаходимо у зверненні жителів с. Яцковець, які просили не замінювати місцевого священика, бо він «своєю ревністю, вповненою духовних обов'язків, заслужив собі на повне довір'я і любов парафіян»⁵⁶.

Поширеними були звернення, написані ледь не з почуттям відчаю, через смерть чи хворобу священика. Процедура призначення нового пароха інколи затягувалася, тому жителі населених пунктів на довгий час могли залишитися без очільника парафії. З такою проблемою зіткнулося населення у с. Нигеренець: «Що ми маєм робити з нашим священиком о. Зробеком, бо наш священик хорий і від самого богоявлення у нас немає жадної відправи»⁵⁷. Найбільший страх у селян викликало поширення комуністичних ідей та сектантства. Стосовно першого, то жителі сіл писали, що через відсутність сталого пароха почали поширюватися ідеї повної відмови від приявності священика та запанували прокомуністичні настрої⁵⁸. Це питання поширилося і на сторінках преси, де зазначалося, що у проповідях варто звертатися до антикомуністичної пропаганди. Комунізм називали «волоченим сатанізмом»⁵⁹.

Дуже цікавим було трактування причини відмови від пароха. Поширеною була теза, що конкретний священик деморалізував село. Як приклад, можна розглянути звернення жителів с. Осташовець, які раптово, після недільної Служби Божої, зрозуміли, що о. К. Гулай деморалізував село і всі гуртом покинули Богослужіння. Головним аргументом стало твердження: «він нам не подобається», що виглядає досить комічно⁶⁰. Схожа ситуація відбулася і у с. Даниловець, коли проти наданого пароха виступили жителі, адже він «зовсім не надається до нашої громади[...] після Богослужіння наряд вийшов на двір і одногolosно запротестував, мотивуючи, що такий священик не може повернути народу на вищій степінь моральности, а в противности може звести до великої деморалізації»⁶¹. Самі ж священики трактували легковажне ставлення до релігії як дань своєрідній «моді», коли населення вважало церкву «негідним свідомої людини пережитком», і вважали, що найбільшу увагу потрібно приділяти роботі з молоддю⁶². Дітей називали «молодим вином»⁶³, на формування свідомості якого вплинути легше, аніж на дорослого.

Проблеми, які найбільше турбували духовенство, стосувалися так званого «життя на віру»⁶⁴, формування в селах традиції катехизації⁶⁵, налаштування

співпраці в сільських громадах⁶⁶ та особливого виховання дівчат, яких треба було «рятувати» від впливів фемінізму⁶⁷. У міжвоєнний час здійснювалися перші спроби проведення великих прощ до відомих сьогодні Глинян та Зарваниці⁶⁸: «кожну прощу вітав на подвір'ю церкви міський священик [...] люди із всіх закутин Галичини спішили й одинцем віддати поклін Діві Марії [...] З уст священника плили сердечні поучення для свого рідного народу»⁶⁹.

У Галичині за підтримки духовенства діяли марійські товариства, КАУМ, читальні «Провіти», «Рідної школи», «Скали», а також «Захист ім. митрополита Андрея графа Шептицького для сиріт у Львові», Народна лікарня, Український фонд воєнних вдів і сиріт, Українська захоронка, Українське крайове товариство опіки над інвалідами, протиалкогольне й протинікотинове товариство «Відродження». ГКЦ була співзасновником багатьох кооперативних та фінансово-кредитних структур⁷⁰.

Якщо у громадській сфері ГКЦ активно працювала і тут не виникало конфліктів, то каменем найбільшого спотикання стали політичні реалії міжвоєнтя, в яких перетнулася релігія й національний рух. Митрополит Андрей Шептицький засуджував насильницькі методи боротьби ОУН. Він називав «гарячий патріотизм»⁷¹ основною перешкодою досягнення національної єдності, а в пастирському посланні «Не убий!» наголосив: «не треба Україні інших ворогів, коли самі українці українцям є ворогами, що себе взаємно ненавидять»⁷². Після резонансних терористичних актів, здійснених діячами ОУН, ситуація загострилася ще більше. Діянням, «політичний глузд якого досі не розгаданий», назвали вбивство посла до Польського сейму Тадеуша Голувка⁷³, а після аналогічних дій стосовно міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького, його організаторів було порівняно із «роз'яреною людською звіриною, яку потрібно було присадити батогом»⁷⁴. Загалом, терористичні акти УГКЦ трактувала як «штовхання на шлях повільного політичного самогубства, затіснення петлі на шиї української нації»⁷⁵.

Таким чином, у міжвоєнний період греко-католицьке парафіяльне духовенство продовжувало шукати відповіді на сформовані ще на зламі XIX–XX століть виклики часу, головний із яких полягав у пошуку свого місця в суспільстві, яке динамічно змінювалося. Найбільша проблема повсякдення парафіяльного священика полягала в тому, як поєднати священницьке служіння з чітко сформованою громадянською позицією. У парафіях священики залишалися доволі авторитетними особами, за якими йшли, яких наслідували і до яких прислухалися. Однак перед священиками, особливо в періоди загострення політичних протистоянь, щоразу поставала проблема – як не загубитися у політичних віяннях і пояснити віруючим зміст подій та обставини, які видавалися цілком несправедливими.

З кожним роком зберігати свій статус і вплив духовенству було все важче. Засилля ідеології та всеохоплююча модернізація стали непротим випробуванням для консервативного церковного середовища, яке довгий час не могло активізувати свою діяльність у нових реаліях. Проблема крилася в самому духовенстві, старше покоління якого далеко не одразу реагувало на зміни, не було вільним від практик кулуарних домовленостей, а виховання священиків нового типу вимагало часу та значних зусиль. Особові джерела досліджуваного періоду свідчать про те, що далеко не кожному священику вдавалося виправдати покладені на нього сподівання громади. Можна простежити різні оцінки діяльності священиків, починаючи від неймовірного захоплення конкретними посталями, завершуючи низкою гучних скарг на них. Це можна пояснити не лише незадоволенням індивідуальними особливостями окремих парохів, які не були сприйняті громадою, а й зміною самого суспільства та формуванням нових вимог до священичого стану.

Індивідуальні життєві досвіди священиків були різними, їх життя, умови праці суттєво залежали від парафії, на якій доводилося служити. Високий освітній рівень ще не гарантував священикові забезпеченого та спокійного повсякдення, більш значущу роль відігравало вміння налагодити роботу з громадою та стати прикладом у сімейному та громадському житті. Щоденні людські клопоти, матеріальні негаразди, проблеми, як правило, численних родин не звільняли священика від відповідальності, яку накладало перебування в центрі уваги громади. Чимало парафіян у тогочасних західноукраїнських селах під впливом політичних реалій, зокрема загострення українсько-польських відносин, захоплювалися націоналістичними ідеями, і саме Церкві доводилося нагадувати віруючим про загальнолюдські цінності.

¹ Колб Н. Матеріальне становище греко-католицьких парохів у Галичині на початку ХХ ст. (на прикладі львівської архієпархії) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2001. – Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. – С. 465–479; Греко-католицьке парафіяльне духовенство в суспільно-політичному житті Галичини початку ХХ століття // Військово-науковий вісник. – Львів, 2004. – Вип. 6. – С. 128–142; Дискусії про соціальний статус і матеріальне становище греко-католицького парафіяльного духовенства в Галичині наприкінці ХІХ століття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2008. – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – С. 191–206; Греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині на зламі ХІХ–ХХ століть: соціальна характеристика, майновий стан, спроби самоорганізації // Галицька митрополія: 1303–1807–2007. – Львів, 2008. – С. 17–30.

² Глистюк Я. Богословська освіта парафіяльного греко-католицького духовенства Галичини на зламі ХVІІІ–ХІХ століть // Галицька митрополія 1303–1807–2007:

- Статті і матеріали – Львів, 2008. – С. 31-33; Діяльність студентських товариств Греко-католицької духовної семінарії у Львові (1849–1914) // Львів: місто – суспільство – культура. – Т. 6: Львів – Краків: Діалог міст в історичній ретроспективі. – Львів, 2007. – С. 246–294; Греко-католицька духовна семінарія в Перемишлі та соціальне походження її випускників у середині XIX ст. // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. – Львів, 2003. – С. 294-296.
- ³ Заярнюк А. Соціальні аспекти статі в дискурсі греко-католицького духовенства Галичини у другій половині XIX ст. // Україна модерна. – Львів, 2000. – Ч. 4-5. – С. 50-80.
- ⁴ Пилипів І. Державотворча політика Греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті Західної України 20–30 років XX ст. // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи. – Львів, 2001. – Ч. 1. – С. 90–95.
- ⁵ Марчук В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.
- ⁶ Москалюк М. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. XX ст. – К.: Стилосо, 1998. – 56 с.
- ⁷ Перевезій В. О. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20–30-х рр. XX ст. – Київ, 1998. – 48 с.
- ⁸ Купчик Л. Роман Лиско. Блаженний слуга Бога та вірний син України. – Папуга. – Львів, 2009. – 316 с.
- ⁹ Пристай О. З Трускавця у світ хмародерів. Спомини з минулого і сучасного: У 4 томах. – Львів; Нью-Йорк, 1935. – Т. II. – 295 с.
- ¹⁰ Тимчишин В. Кризь роки та бурі: Нарис про греко-католицького священика (Володимира Сеньківського). – Львів, 1998. – 48 с.
- ¹¹ Цап І. Моя надія – Ісус та Марія. – Львів, 2013. – 60 с.
- ¹² Тарнавський Ф. Спогади. – Торонто, 1981. – 266 с.
- ¹³ Шухевич С. Моє життя: Спогади. – Лондон: Видання Української видавничої спілки, 1991. – 619 с.
- ¹⁴ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 9. – Спр. 551. – 409 Арк. (Ю. Процюк. Мій записник).
- ¹⁵ Макаруч С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львів: Вища школа, 1983. – С. 146-147.
- ¹⁶ Mały rocznik statystyczny. – Warszawa, 1938. – Tabl. 15. – S. 25.
- ¹⁷ Krasieński A. Ludność ukraińska (ruska) w Polsce w świetle spisu 1931 r. – Warszawa, 1938. – S. 5.
- ¹⁸ Лемківщина: Духовна культура/ відп. ред. С. Павлюк. – Львів, 2002. – С. 181-183.
- ¹⁹ Блажейовський Д. Історичний шематизм Львівської архієпархії (1832–1944). – Т. 2: Духовенство та релігійні згромадження. – Львів, 2004. – С. 570.
- ²⁰ Блажейовський Д. Історичний шематизм Перемиської єпархії з включенням Апостольської Адміністрації Лемківщини (1828–1939). – Львів: Каменяр, 1995. – С. 632.
- ²¹ Блажейовський Д. Історичний шематизм Станиславівської (Івано-Франківської) єпархії від її заснування до початку Другої світової війни (1885–1938). – Місіонар. – Львів, 2002. – С. 341.

- ²² Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: Документи і матеріали 1889–1944. – Т. 2: Церква і суспільне питання. – Львів, 1999. – С. 358 – 359.
- ²³ Купчик Л. Роман Лиско. – С. 12.
- ²⁴ Пристай О. З Трускавця у світ хмародерів... – С. 61.
- ²⁵ Шкарб'юк П. Виноградник Господній. – С. 15.
- ²⁶ Тимчишин В. Кризь роки та бурі... – С. 12.
- ²⁷ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 9 (Особливі надходження). – Спр. 551 (Юрій Процюк). – Арк. 223.
- ²⁸ Правила для питомців Львівської греко-католицької семінарії у Львові. – Львів, 1929. – С. 6.
- ²⁹ ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 9 (Особливі надходження). – Спр. 551 (Юрій Процюк). – Арк. 224
- ³⁰ Інтерв'ю о. М. Пристая. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=Icbph6mv6Ww>
- ³¹ Правила для питомців... – С. 12.
- ³² Греко-католицька богословська академія у Львові у першому трьохліттю свого існування (1928–1931). – Львів, 1932. – 109 с.; Греко-католицька богословська академія у Львові у другому трьохліттю свого існування (1931–1934). – Львів, 1934. – 132 с.; Греко-католицька богословська академія у Львові у третьому трьохліттю свого існування (1934–1937). – Львів, 1937. – 115 с.
- ³³ ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 9 (Особливі надходження). – Спр. 552. (Юрій Процюк). – 189 арк.
- ³⁴ Правила для питомців... – С. 21.
- ³⁵ Цап І. Моя надія – Ісус та Марія. – Львів, 2013. – С. 20.
- ³⁶ ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 9 (Особливі надходження). – Спр. 551 (Юрій Процюк). – Арк. 409.
- ³⁷ Там само. – Арк. 224.
- ³⁸ Там само. – Арк. 286.
- ³⁹ Правила для питомців... – С. 39.
- ⁴⁰ Ленцик В. Визначні постаті Української церкви: Митрополит Андрей Шептицький і патріарх Йосип Сліпий. – Львів: Свічадо, 2004. – С. 515.
- ⁴¹ О. Д–р. Сліпий: Греко-католицька Богословська академія та її статuti. – Львів, 1933. – С. 8.
- ⁴² ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 9 (Особливі надходження). – Спр. 551 (Юрій Процюк). – Арк. 37.
- ⁴³ Там само. – Арк. 180.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 261, 269, 372, 377.
- ⁴⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 201. – Оп. 1в. – Спр. 1675. – Арк. 6.
- ⁴⁶ Тарнавський Ф. Спогади. – Торонто, 1981. – С. 65.
- ⁴⁷ ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 28 (Глинські). – Спр. 2. – 5 арк.
- ⁴⁸ Болоче питання // Нива. – 1936. – квітень. – Ч. 4. – С. 135.
- ⁴⁹ Лугова Л. Стежками минулого. – Буенос – Айрес, 1984. – С. 78.

- ⁵⁰ Суспільна безпека духовенства // Нива. – 1935. – липень–серпень. – Ч. 7 – 9. – С. 227.
- ⁵¹ «Посмертний фонд» // Нива. – 1936. – січень. – Ч. 1. – С. 16.
- ⁵² Пласконіс В. «З рідного села в широкий світ». – Сент – Кетерінс. – Канада, 1975. – С. 35, 59.
- ⁵³ Баран О. Мемуари як джерело до вивчення побуту галицької сільської інтелігенції // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – С. 532.
- ⁵⁴ Баран О. Польові матеріали про побут української сільської інтелігенції Галичини наприкінці XIX – у 30-х роках XX століття // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 1. – С. 122, 123.
- ⁵⁵ ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 28 (Глинські). – Спр. 2. – Арк. 1.
- ⁵⁶ ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 201. – Оп. 5. – Спр. 3036. – Арк. 1.
- ⁵⁷ ЦДАЛУ у м. Львові. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 3031. – Арк. 1.– Арк. 19.
- ⁵⁸ Там само. – Арк. 14
- ⁵⁹ Пришляк В. Сучасне проповідництво // Нива, 1934. – січень. – Ч. 1. – С. 4.
- ⁶⁰ ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 3034. – Арк. 31.
- ⁶¹ Там само. – Арк. 33.
- ⁶² ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 9. (Особливі надходження). – Спр. 3597 (Барвінські). – Арк. 6.
- ⁶³ Діточі садки – захоронки і ми // Нива. – 1933. – січень. – Ч. 1. – С. 122.
- ⁶⁴ Ми самі винні трохи, що воно так є // Нива. – 1933. – вересень. – Ч. 9. – С. 339.
- ⁶⁵ Дещо про катехизацію женихів // Нива. – 1936. – листопад. – Ч. 11. – С. 403.
- ⁶⁶ Будуймо священичі домівки по повітах // Нива. – 1934. – січень. – Ч. 1. – С. 4.
- ⁶⁷ Рятуйте наших дівчат! // Нива. – 1933. – січень. – Ч. 1. – С. 122.
- ⁶⁸ Чудо в Глинянах // Нива. – 1936. – червень. – Ч. 6. – С. 216.
- ⁶⁹ Лугова Л. Стежками минулого. – С. 15.
- ⁷⁰ Марчук В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.
- ⁷¹ Шептицький А. Як будувати рідну хату? // Українське відродження і національна церква. – К., 1990. – С. 80.
- ⁷² Шептицький А. Не убий! // Львівські Архієпархіальні відомості. – 1942. – Листопад. – Ч. 11. – С. 179-180.
- ⁷³ Після останнього вбивства // Мета. – 1934. – Ч. 20 (224). – 5 серпня.
- ⁷⁴ Політичний бандитизм // Мета. – 1934. – Ч. 29 (172). – 22 липня.
- ⁷⁵ Католицизм і націоналізм // Мета. – 1934. – Ч. 34 (71). – 24 квітня.